

ΕΝΑ ΛΑΚΩΝΙΚΟ ΑΝΑΘΗΜΑ ΣΤΗ ΔΙΚΤΥΝΝΑ*

Γιώργος Σταϊνχάουερ

77

1. Η επιγραφή

Τμήμα κιονίσκου από λευκό μάρμαρο σπασμένο κάτω, πάνω κομμένο λοξά. Διαστάσεις: ύψ. 0,13-0,25 μ., διάμ. 0,182 μ. Στο κέντρο τής πάνω επιφάνειας ελλειψοειδής (0,03 X 0,06 μ.) τόρμος για τη στερέωση του χωριστού πάνω τμήματος που λείπει. Η επιφάνεια του κιονίσκου είναι δουλεμένη με λεπτό βελόνι και φέρει επιγραφή σε δύο στήλες, σε διάταξη κιονηδόν αλλά με ανεστραμμένη φορά, δηλ. η ανάγνωση γίνεται από κάτω προς τα πάνω. Το ύψος των γραμμάτων 0,022 μ.

Βρέθηκε το 1978

σε ένα χωράφι 1,5 χμ. ΝΔ. από το χωριό Αγ. Ανάργυροι (παλαιά Ζούπαινα). Μουσείο Σπάρτης αρ. 7872.

[—]ιμονίδας
[Δι]κτύνναι

Πολύ μικρή βαρύτητα μπορεί να δοθεί στο παλαιογραφικό κριτήριο για τη χρονολόγηση των σπαρτιατικών επιγραφών του 4ου και 3ου αι. π.Χ. Τούτο ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση του δημοσιευμένου κιονίσκου λόγω του μικρού αριθμού των γραμμάτων. Το συντηρητικό ύψος και η παρουσία ορισμένων παλαιότερων στοιχείων, όπως η μορφή του Ν και του ανοιχτού Σ, τοποθετούν την επιγραφή στο μεγάλο διάστημα από το 330 έως το 230 π.Χ. (εφόσον γίνει δεκτή η χρονολόγηση της *IG V 1. 458*). Η αμελής, χωρίς ακριβή στοίχιση, γραφή και η λιτή, χωρίς ακρεμόνες, απόδοση των γραμμάτων, δεν συμβιβάζονται με τις καλλιγραφικές φιλοδοξίες των χαρακτών του τέλους του 3ου αι. (π.χ. *IG V 1. 724*). Απουσιάζει επίσης η χαρακτηριστική για τον 3ο αι. απόδοση ορισμένων γραμμάτων, όπως το ανοιχτό Α και Δ. Πιθανή, με κάποια επιφύλαξη, είναι η χρονολόγηση στο τέλος του 4ου αι. ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

*Για το σχέδιο και το χάρτη ευχαριστώ θερμά τη ζωγράφο Μανόλια Σκουλούδη.

Ο τρόπος της διάταξης του κειμένου είναι αρκετά σπάνιος.¹ Στη Λακωνία βρίσκεται άλλο ένα παράδειγμα. Πρόκειται για το ανάγλυφο με την αναθηματική επιγραφή της Χορήβιος στην Ελευσίαν (*Χόρηβις Ἐλευσίαι*) από τις γειτονικές Γερώνθρες.² Η κατεύθυνση της επιγραφής έχει ως προφανή σκοπό την εξυπηρέτηση της ανάγνωσης από κάτω και προϋποθέτει την υψηλή τοποθέτηση της.³ Το αρχικό ωστόσο ύψος του κιονίσκου είναι άγνωστο, όπως και γενικά η μορφή του μνημείου. Δεδομένου ότι η επιγραφή πρέπει να βρισκόταν κοντά στην κορυφή, η προσθήκη είχε προφανώς ως σκοπό όχι την υπέρμετρη αύξηση του ύψους (το οποίο υπολογιζόμενο με βάση τη διάμετρο του κιονίσκου δεν είναι δυνατόν να ήταν πολύ μεγαλύτερο του ενός μέτρου) αλλά τη δημιουργία βάσεως για τη στερέωση της επιστήψεως και ενδεχομένως του αναθήματος. Δεν μπορούμε να διατυπώσουμε καμμία υπόθεση (πλαστικό αγγείο, ανάγλυφο ή αγαλματίδιο) για τη μορφή που είχε το ίδιο το αφιέρωμα. Περιττεύει επίσης κάθε σχόλιο για τον κοινότατο τύπο της αναθηματικής επιγραφής.⁴ Αποφασιστική για την ιστορική ερμηνεία του αναθήματος θα ήταν η γνώση του ονόματος του αναθέτη. Το καθαρά λακωνικό όνομα δύσκολα θα μπορούσε να είναι αυτό ενός νεοτέρου ομωνύμου (ή ενός απογόνου) του γνωστού από μια επιγραφή της Δήλου του 400-399 π.Χ. εφόρου Θυωνίδα.⁵ Πολύ πιθανότερη είναι η συμπλήρωση: "[Πε]ι- τονίδας / [Δι]κτύνας".

2. Η Δίκτυνα στη Λακωνία

Ο δημοσιευόμενος κιονίσκος αποτελεί μια από τις αρχαιότερες επιγραφικές μαρτυρίες της θεάς όχι μόνο στη Λακωνία αλλά, όπως φαίνεται, σε ολόκληρη την Ελλάδα⁶. Το ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον του ευρήματος αφορά στα νέα

1. Τέτοιος τρόπος "κιονιόδον" διάταξης των γραμμάτων δεν αναφέρεται στα σχετικά εγχειρίδια (Lagfeld, Guarducci), αλλά ούτε σημειώνεται κάποιο παράδειγμα ανάμεσα στα αναθήματα της Ακροπόλεως: Βλ. Α.Ε. Raubitschek, "Dedications from the Athenian Acropolis", *CPh* XLVII (1952).
2. A.J.B. Wace-F.W. Hasluck-H.J.W. Tillyard, "Laconia: Geraki", *BSA* XI (1904-5) 131, *IG* V 1.1118.
3. Για την προσαρμογή του τρόπου της γραφής στην οπτική του επισκέπτη βλ. παραδείγματα Α. Wilhelm, *Beitraege zur griechischen Inschriftenkunde* (1909), 31-32.
4. Όνομα αναθέτη στην ονομαστική, όνομα θεότητας στη δοτική. Στα αρχαϊκά λακωνικά αναθήματα συνηθίζεται και ο λιτότερος τύπος με μόνο το όνομα του αναθέτη στην ονομαστική: π.χ. Αναξίβιος (*IG* V 1.215).
5. Μουσείο Δήλου αρ. 506 και 597: Th. Homolle, *BCH* III (1879) 12· P. Amandry, *BCH* LXXI-LXXII (1947-8) 415, εικ. 30· *IG* V 1.1564 και πιν. VII· *SEG* XI 963. Εικόνες: H. Roehl, *Imagines inscriptionum graecarum antiquissimum* (31907) 103.26· O.Kern, *Inscriptiones graecae* (1913), πιν.16. Για παράλληλα της προτεινόμενης συμπλήρωσης [Πε]ιτονίδας (Πεισ->Πειθ-) βλ. P.Poralla, *Prosopographie der Lakedaimonier* (Breslau, 1913).
6. Η αρχαιότερη επιγραφική μνεία της Δίκτυνας βρίσκεται στον όρκο των Ορειωτών από την Λισσό (*IC* II XVII 1 [278-250 π.Χ.]). Οι αναθηματικές επιγραφές χρονολογούνται όλες στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Αστυπάλαια, *IG* XII 3. 189: "Τιμόκλεια Σινάνδρου Δικτύνα (λόγω του υπογεγραμμένου ιώτα είναι της ελληνιστικής εποχής και όχι του 4ου αι. π.Χ. όπως υποστηρίζεται από τον Farnell): Μήσσαλια, *CIG* III 6764: "θεῆ Δικτύη δήμος Μασσ[αλιωτῶν]" (ρωμαϊκών χρόνων;), Αθήνα (;), *IG* II 2.4688 (ρωμ. χρόνων); Κομμαγινή, *ZPE* 20, σσ. 201 κ.ε., στήλη από τέμενος με αφιέρωση του βασιλέως Αντιόχου Ι της Κομμαγινης (μέσα του 1ου αι. π.Χ.): "Βασιλεύς Ἀντίοχος Θεὸς Δίκαιος Ἐπιφανὴς Φιλορωμαῖος καὶ Φιλέλλην, ὁ ἐγ βασιλεύς Μιθριδάτου Καλλινίκου, ὁ κτίστης καὶ εὐεργέτης καὶ πρῶτος ἀναλαβὼν τὴν κίταριν, Ἰσπύλλων ἐπιπόφ καὶ Ἀρτέμιδι Δικτύνην τὸν τόπον τοῦτον ἀφιέρωσα, ..." . Πρβλ. *LIMC* λήμμα Diktynna (Chr. Boulotis).

στοιχεία που (έστω με τη μορφή εμμέσων πληροφοριών) είναι δυνατόν να προσφέρει σχετικά με την έκταση και το ρόλο της λατρείας της Δίκτυνας στη Λακωνική.

Το κέντρο της λατρείας της μεγάλης αυτής κρητικής θεάς, που στο ανατολικό τμήμα του νησιού είναι γνωστή ως Βριτόμαρτις,⁷ τοποθετείται στην περιοχή της Κυδωνίας, όπου βρισκόταν και το πιο περίφημο από τα ιερά της, το Δικτύνναιον και όπου αναφέρεται εορτή προς τιμήν της.⁸ Είναι άγνωστος ο χρόνος όπως και οι συνθήκες της επεκτάσεως της λατρείας στην απέναντι λακωνική ακτή. Στη Σπάρτη μεταφέρθηκε αυτή από το λιμάνι του Λα, όπου την παλαιότητα της αποδεικνύει η ύπαρξη ενός ναού και εορτής της θεάς. Η ίδρυση του σπαρτιατικού Δικτυνναίου, εφόσον αυτή, όπως πιστεύεται, εντάσσεται στο πλαίσιο της γνωστής πολιτικής πρακτικής για τη συγκέντρωση στην πρωτεύουσα των κυριότερων τοπικών λατρειών της Λακωνικής⁹ πρέπει να χρονολογηθεί στους ιστορικούς χρόνους.

Στη διάδοση της λατρείας στη Λακωνία¹⁰ σημαντικό ρόλο έπαιξαν χωρίς αμφιβολία η γειννίαση και οι στενές ιστορικές και πολιτιστικές σχέσεις με την Κρήτη αλλά και με τη Σάμο, με την οποία συνδέεται η ίδρυση, ή πιο σωστά επανίδρυση, του Δικτυνναίου της Κυδωνίας. Η αποδοχή της θεάς διευκολύνθηκε ωστόσο από τη συγγένεια με την Αρτέμιδα,¹¹ ιδιαίτερα με τη

7. Για τη διάκριση και σύνδεση των δύο σύμφωνα με το σχήμα Δήμητρος-Περσεφόνης βλ. R.F.Willets, *Cretan Cults and Festivals* (London, 1962), σ. 180. Για την πιθανή παρουσία της Δήμητρος και της Κόρης ως συννάων της Δίκτυνας στο σπαρτιατικό Δικτύνναιον βλ. *IG V 1.559* (3ος αι.μ.Χ.): “Δήμητρος και Κόρης ἐν Δικτύννην”.

8. Καλλιμ. *Ἦμν. εις Ἀρτεμιν*, στ.197 “...ὄθεν μετέπειτα Κύδωνες / νύμφην μὲν Δίκτυνναν, ὄρος δ’ ὄθεν ἦλθο νύμφη / Δικταῖον καλέουσιν, ὄνεσθήσαντο δὲ βωμοὺς / ἱερά τε ῥέξουσι”. Ηρόδ. III 59. M.P. Nilsson, *Griechische Feste von religioeser Bedeutung mit Ausschluss der Attischen* (Leipzig, 1906), σσ. 225–26. Για την ανασκαφή του Δικτυνναίου της Κυδωνίας βλ. F. Matz, *Forschungen auf Kreta 1942* (1951), σσ. 106-17. Η λατρεία μαρτυρείται στην Δ. και ΝΔ. Κρήτη: α) Λισ(σ)ός: *IC II XVII.1*, β) Φαλάσαρνα: Dionysius Calliphontis filius, ed. C. Mueller, *GGM I*, σσ. 118-29, 242 γ) Πολυρρήνια: Στραβ. X (479)· δ) Άσπερα: μήνας Δικτυνναῖος (*IC II III.1*).

9. Τα παραδείγματα αφθονούν στην Σπάρτη (ναός Ταιναρίου Ποσειδώνος, ναός Απόλλωνος Καρνείου και Μαλεάτα κλπ.) όπως εξάλλου και στην Αθήνα, όπου η μεταφορά των λατρειών στην Ακρόπολη και στην Αγορά χρονολογείται στους ιστορικούς χρόνους.

10. α) Νότια από το λιμάνι του Λα (Πaus. III 24. 8): “πρός θαλάσση δὲ ἐπὶ ἄκρας ναός Δικτύνης Ἄρτεμιδος, καὶ οἱ κατὰ ἔτος ἕκαστον εορτὴν ἄγουσι” β) Σπάρτη (Πaus. III 12.8): “ἐπὶ τῷ πέρατι τῆς Ἄφεταῖδος, ἐγγύτατα ἤδη τοῦ τείχους Δικτύνης ἐστὶν ἱερὸν καὶ βασιλικοὶ τάφοι τῶν καλουμένων Εὐρυπωντιδῶν”.

11. Ἦδη στη δραματική ποίηση: Ευριπ. *Ιφιγ. Τ.*, στ.127· Αριστοφ. *Βατρ.*, στ.1359: “Δίκτυννα παῖς, Ἄρτεμις καλά” (αναφορά στους *Κρήτες* του Ευριπίδη)· Ηουχ. “Βριτόμαρτις ἐν Κρήτη ἢ Ἄρτεμις”. Solinus 11.8: “Cretes Dianam religiosissime venerantur, Britomartem gentiliter nominantes”. Βλ. εντούτοις τη σύγχυση στον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη, όπου ενώ στους στ.145-50 ο ποιητής αναφέρεται στην κρητική θεά, στο στ.1130 το όνομα της Δίκτυνας χρησιμοποιείται αντ’ εκείνου της Αρτέμιδος λόγω της κρητικής προέλευσης της Φαίδρας. Η εικόνα που επικρατεί στη συνέχεια (μια περίοδο από την οποία προέρχονται και τα περισσότερα ευρήματα) όπως και ο αντίστοιχος εικονογραφικός τύπος, οφείλεται στον Καλλιμάχο, *Ἦμν. εις Ἀρτεμιν*, στ.189–90: “ἔξοχα δ’ ἄλλων Γορτύνιδα φίλαο νύμφην, / ἔλλοφόνον Βριτόμαρτιν εὐσκοπον”. Η εξάρτηση από τον εικονογραφικό τύπο της αγροτέρας Αρτέμιδος χαρακτηρίζει ακόμα και τις γνωστές (αποκλειστικά νομοματικές) κρητικές παραστάσεις της Δικτύνης (βλ. *LIMC* λ. Δίκτυννα). Για τη σχέση με την Εκάτη βλ. παρακάτω υποσημ. 25. Ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα του υποβιβασμού των τοπικών μορφών της θεάς της άγριας φύσης σε νύμφες, κυνηγετικές συντρόφους της Αρτέμιδος και του όνοματός τους σε επίκληση της θεάς του κυνηγιού δίνει ο μύθος της αρκαδικής Καλλιστοῦς.

λακωνική μορφή της θεάς, που είναι γνωστή με τις επικλήσεις της Ισσωρίας, Ορθείας, Λιμνάτιδος και Καρυάτιδος¹². Είναι αξιοσημείωτη εν τούτοις η –έως και την ελληνοιστική ακόμα εποχή– διατήρηση στη Λακωνία, όπως και σε μερικές ακόμα περιοχές (Αστυπάλαια, Άμβρωσο), του ονόματος αλλά και των χαρακτηριστικών της κρητικής προέλευσής της. Σε αντίθεση με την Αίγινα η Δίκτυννα εδώ ούτε αφομοιώθηκε από κάποια τοπική θεότητα, ούτε υποβιάσθηκε ποτέ σε επίκληση της Αρτέμιδος¹³. Με την άμεση εξάρτηση της λακωνικής από τη κρητική λατρεία συμφωνεί και η χαρακτηριστική (εμπνευσμένη από το μύθο και επιβεβαιωμένη από τα κρητικά παράλληλα) επιλογή της θέσης του σπαρτιατικού Δικτυνναίου σε ένα απότομο ύψωμα στο ΝΑ. ακρο της πόλης,¹⁴ καθώς και το ίδιο το όνομα της σπαρτιατικής κώμης, όπου το ιερό τοποθετείται: η Κυνόσουρα είναι μια από τις κρητικές τροφούς, όπως και η ίδια η Δίκτυννα, του Διός.¹⁵

Η γεωλογική εικόνα της ευρύτερης περιοχής από όπου προέρχεται ο κιονίσκος που δημοσιεύεται εδώ, μέσα στην καρδιά της άγονης κροκαλοπαγούς περιοχής η οποία προεκτείνει τον ασβεστόλιθο του Πάρωνος έως τον Ευρώτα,¹⁶ αναγκάζοντας το ποτάμι να ανοίξει το δρόμο του προς την παραλία του Έλους μέσα από ένα στενότατο φαράγγι αφενός και αφετέρου η μικρή – 1 έως το πολύ 1,5 στρέμματα – έκταση του συγκεκριμένου χώρου ευρέσεως του κιονίσκου, όπως αυτή ορίζεται από τα επιφανειακά ευρήματα, σχεδόν μόνο κεραμίδια στέγης, αποκλείουν την ύπαρξη στο σημείο αυτό ενός οικισμού ή έστω μίας μεγάλης αγροικίας, όπως αυτές που εκάλυπταν κατά την κλασική και ελληνοιστική περίοδο τις εύφορες περιοχές της Αφυσσού και των Χρυσάφων.¹⁷ Πολύ περισσότερο πιθανή είναι η ταύτιση του χώρου με κάποιο από τα αγροτικά ιερά με τα οποία ήταν σπαρτιμένη η λακωνική γη, όπως αποδεικνύει η πρόσφατη συστηματική έρευνα της Λακωνικής.¹⁸ Χρειάζεται ωστόσο

80

12. S.Wide, *Lakonische Kulte* (Leipzig, 1893), σσ.259-60. Για τη συγγένεια της Δίκτυννας με την πελοποννησιακή Πότνια Θηρών βλ. K.Hoenn, *Artemis: Gestaltwandel einer Goettin* (1949), όπου γίνεται ειδική αναφορά στις σπαρτιατικές μορφές της θεάς (Ορθία, Λιμναία, Καρυάτις), και παρακάτω υποσημ. 26. Ιδιαίτερα για τη σχέση με την Σαμία Ήρα Λυγόδεσμα βλ. την ιστορία στον Ηρόδοτο (III 59) της ίδρυσης του ιερού της Δίκτυννας στην Κυδωνία από τους Σαμίους.

13. Τούτο αποδεικνύει και η δημοσιευόμενη επιγραφή. Στον Πausανία αντίθετα η θεά ονομάζεται Άρτεμις-Δίκτυννα. Χαρακτηριστική μιας φάσης που προηγήθηκε της οριστικής αφομοίωσης της κρητικής θεάς από την Αρτέμιδα, είναι η αναφορά στη συνύπαρξη και των δύο εορτών στην Δήλο (βλ. *JG XI* 2.145, στ.34: “χορῶι τῶι τοῖς Ἀρτεμισίους καὶ Βριτομαρτίους”· πρβλ. *JG XI* 1.146,158 και Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l' époque hellénistique* (Paris, 1970), σσ.198-201.

14. Η θέση του ιερού σε ένα απόκρημνο και γι' αυτό ανοχύρωτο σημείο στο ΝΑ. άκρο της πόλης διαπιστώνεται στην περιγραφή της πολιορκίας της Σπάρτης το 195 π.Χ. (Τ.Λίβ. XXXIV 38). Ανάλογη είναι και η υποδοχή και η πορεία στην Λακωνία καθώς και η σημασία της επιλογής του τόπου του ιερού στην περίπτωση της Μητέρας (Κυβέλης)· βλ. σχετικά J. de la Genière, “De la Phrygie à Locres Epizéphytienne: Les Chemins de Cybèle”, *MEFR* 97 (1985) 694-718).

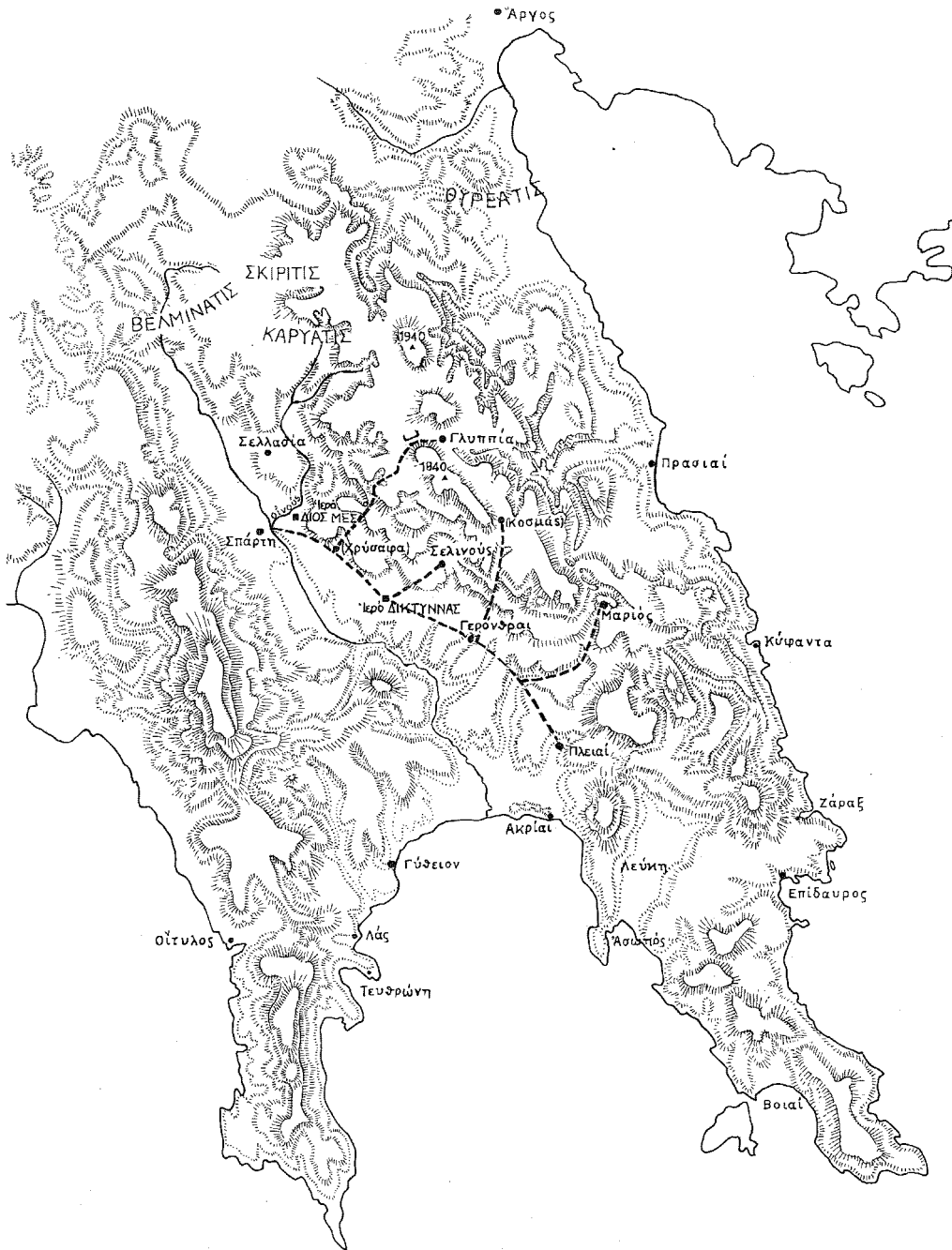
15. Για την Κυνόσουρα ως τροφό του Διός βλ. τα άρθρα της Κ. Γιαννουλίδου στο περιοδικό *Πλάτων*, πύκ κάτω σημ. 26.

16. A. Philippson, *Die Griechischen Landschaften* III 1, (Frankfurt/Main, 1959), σ. 477.

17. Για τα προσωρινά αποτελέσματα της συστηματικής επιφανειακής έρευνας της Λακωνικής από τους G. Cavanagh και J. Crouwel βλ. *AR* (1983-84) 28· *AR* (1984-85) 24· *AR* (1987-88) 25· *AR* (1988-89) 37· *Λακωνικάί Σπουδαί* 9 (1988) 77-88 (Πρβλ. Ξενοφ. *Ελλ.* VI 27).

18. Για τις θέσεις των ιερών που αποκαλύφθηκαν κατά την έρευνα των Cavanagh και Crouwel (ό.π. σημ.) βλ. *AR* (1987-88) 25· *AR* (1989-90) 20-24.

ΑΡΙΑΔΝΗ

συμπλήρωση η ειδυλλιακή εικόνα που έρχεται αμέσως στο νου, αυτή του αφιερώματος ενός σπαρτιάτη κτηματία, κυνηγού στις ατέλειωτες ελεύθερες ώρες του (ήταν ως γνωστό το κυνήγι η μόνη εκτός από τον πόλεμο απασχόληση των σπαρτιατών "ομοίων") σε ένα αγροτικό ιερό της "πολυθήρου" Δίκτυνας,¹⁹ πιθανόν ένα παράρτημα του σπαρτιατικού Δικτυνναίου στο μεταίχμιο του κάμπου και των βοσκοτόπων του Πάργωνα.²⁰

Η θέση του ιερού στα όρια της πολιτικής χώρας και των περιοικίδων πόλεων του Σελινούντος και των Γερωνθρών, πάνω στο δρόμο που ακολουθώντας τους πρόποδες της οροσειράς συνέδεε τη Σπάρτη με την τελευταία αυτή πόλη και τη χερσόνησο του Μαλέα,²¹ το εντάσσει στη σειρά των ιερών των εσχατιών, συνδεόντας έτσι στενότερα τη Δίκτυνα με τις προστάτιδες θεές των ορίων της Λακωνικής γης, όπως η Άρτεμις (Πατριώτις στα ΝΑ. όρια της πολιτικής χώρας, Καρυάτις στα ΒΑ., Δαφνεία στα ΝΔ., Δερρεάτις και Λιμνάτις στα Δ.) και η Αθηνά (στη Βελμινάτιδα)²². Παρόμοιος υπήρξε πιθανόν ο ρόλος της Δίκτυνας και στο Λα καθώς και στη φωκική Άμβρωσο, τη μοναδική περιοχή εκτός της Κρήτης και της Λακωνίας, όπου αναφέρεται ιερό της θεάς.²³

Σε τούτο το ρόλο, με τον οποίο δεν είναι άσχετη και η θέση της δίπλα στα τείχη της Σπάρτης, φανερώνεται μια άλλη όψη της θεάς. Η επέκταση της εξουσίας της Δίκτυνας πέρα από το χώρο της άγριας φύσης που ελέγχει η κλασική αγροτέρα Άρτεμις, με την οποία συνήθως εξομοιώνεται, είναι φανερή στην ταύτιση της με την Εκάτη.²⁴ Η συγγένεια με την Ορθεία και ιδιαίτερα με την

19. Η θεά συνδέεται με το κυνήγι στενότερα ακόμα από την ίδια την Αρτέμιδα. Ο Μ. Nilsson (*Geschichte der griechischen Religion I* σε *Handbuch der Altertumswissenschaft V.II* [Muenchen, 1967], σ. 312) υποθέτει ότι η ευρύτατη διάδοση της λατρείας της στη Ελλάδα, στην οποία αναφέρεται ο Πλούταρχος, οφείλεται –τουλάχιστον στα μεταγενέστερα χρόνια– στην αναγνώρισή της ως μιας κατεξοχήν θεάς του κυνηγιού, εξαιτίας της ετυμολογικής σύνδεσης του ονοματός της με το κυνηγετικό δίχτυ.

20. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως ένδειξη για τη σύνδεση των κληρών των Κονοουρέων (ή Κυνοσουρέων) με την κόμη στην ασιακή περιοχή της οποίας βρίσκεται το σπαρτιατικό Δικτύναιο. Άλλη ένδειξη παρέχει ο τόπος ευρέσεως της επιγραφής των Κονοουρέων υδραγών· βλ. Chr. Le Roy, "Inscriptions de Laconie inédites ou revues", *Mélanges hellénistiques offerts à Georges Daux* (Paris, 1974), σσ. 229-38.

21. Για τα ίχνη του αρχαίου δρόμου βλ. F. Boelte, "Sparta" *RE* III A, στ. 1342.

22. Για τα λακωνικά ιερά των εσχατιών: Γ. Σταϊνχάουερ, "Το πρόβλημα του Ager Denthaliatis", *Αριάδνη* 4 (1988), 224-26 και υποσημ. 44.

23. Το ιερό (όχι η Άμβρωσο) ελέγχει ως εκ της θέσεώς του, στην αρχή της καθόδου, τον κόλπο της Αντίκυρας· Πανσαν. X 36.5: "Τραπέντι δὲ ἐπὶ Ἄντικυραν [εν. από την Άμβρωσον] ἀνάτης τὰ πρῶτὰ ἐστὶν ὁδός. ἀναβάντι δὲ ὅσον δύο στάδια ὄμαλές τε χωρίον καὶ ἐν δεξιᾷ τῆς ὁδοῦ Δικτυνναίας ἐπίκλησιν ἱερόν ἐστιν Ἄρτεμιδος. ...τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δικτυνναίας κατάντης ὁδός ἐς Ἄντικυραν πᾶσά ἐστι".

24. Βλ. L.R. Farnell, *Cults of the Greek States* (Oxford, 1909), σ. 479 και Willets (σημ.7), σ.180, σύμφωνα με τους οποίους η Δίκτυνα ανήκει στον κύκλο των (καρικής προέλευσης) κρητικών θεοτήτων της βλάστησης και της αύξης (κατά τον Willets συνδεομένων επίσης και με τη μύηση των εφήβων). Στην ίδια κατηγορία ανήκουν η Ευρώπη, η Αριάδνη, η Λητώ κ.ά. μορφές της μεγάλης προελληνικής Μητέρας (Διοδ. IV 79, 80), την τυπική μορφή της οποίας διατηρεί η Κυβέλη. Διαφορετική από την καθιερωμένη (Δίκτυνα= τύπος της Αρτέμιδος, Άρτεμις= υπόσταση της προελληνικής Μητέρας των Θεών) είναι η δομική ερμηνεία του J.B. Harrod, "The Tempering Goddess: A Phenomenological and Structural Analysis of the Britomartis-Diktyнна-Aphaia Mythologem" (διδ. διατρ.: Univ.of Michigan, 1980). Στον Ευρωπαϊκή η Δίκτυνα, η οποία έχει απεριόριστη εξουσία, συνδέεται με την Εκάτη· βλ. *Ιππόλ.*, στ.141-50: "Ὅτ' ἄρ' ἔνθεος, ὧ κούρα/ εἴτ' ἐκ Πανός εἶθ' Ἐκάτας / ἢ σεμνῶν Κορυβάντων / φοιτῆς καὶ ματρὸς ὄρεας / οὐδ' ἄμφι τὰν πολύθηρον / Δίκτυναν ἀμπλακίας / ἀνίερος ἄθιτων πελάνων

Αφαία²⁵ που πιστοποιείται τόσο από το μύθο όσο και από τη γειννίαση του σπαρτιατικού Δικτυνναίου με το ιερό της Αιγιναιάς Αρτέμιδος, αναδεικνύει τη διπλή όψη της κρητικής θεάς, ως πολιούχου, προστάτιδας της πόλης, και ως κουροτρόφου, προστάτιδας της αγωγής των εφήβων και των "συγγενικών" θεσμών. Στην Αφαία τη διπλή φύση της θείκης αυτής μορφής δηλώνει η επιφάνεια της Αθηνάς στη μέση της μάχης (στα αετώματα του ναού της), όπως και από την άλλη πλευρά, ο κεντρικός (όπως και της Ορθείας) ρόλος της στην αγωγή.²⁶ Η παρουσία της Δίκτυννας στις εσχαιές της πολιτικής χώρας αποκτά αντίστοιχα στις συγκεκριμένες συνθήκες της εποχής όπου χρονολογείται η επιγραφή, ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον. Οι λόγοι είναι δύο: η αυξημένη σημασία της περιοχής για την άμυνα της Λακωνίας και η σύγχρονη προσαρμογή στο πνεύμα της νέας στρατηγικής του παλαιού θεσμού της κρυπτείας.²⁷

Η αρχαιολογική έρευνα του αμυντικού συστήματος της ελληνοιστικής Σπάρτης, στην περίοδο δηλαδή ανάμεσα στις ρυθμίσεις του Φιλίππου Β' και εκείνες του Αυγούστου, βρίσκεται ακόμα στην αρχή της.²⁸ Είναι φανερό πάντως ότι, μετά την απώλεια της εξωτερικής αμυντικής ζώνης των συνοριακών περιοχών και την

τύχη. / Φοιτᾶ γὰρ καὶ διὰ λίμνας / χωροῦσ' ὑπὲρ πελάγους / δίναις ἐν νοτίαις ἄλμας", καὶ Σχόλια: "τινὲς δὲ τὴν αὐτὴν εἶναι τῆ Ἑκάτης". Βλ. ἐπίσης *Egym. Magn.* 214. 26, Βριτόμαρτις: "Νεάνθησ ἐν τῷ πρώτῳ περὶ τελετῶν φησι χρῆσιμόν Διὶ δοθῆναι ὅτι ἐκ τῆσ μήτρασ τῆσ Ἑκάτησ γενησόμενοσ μεταστῆσει τῆσ βασιλείασ αὐτόν. γεννηθείησ δὲ τῆσ Ἑκάτησ, τὰσ συμπαροῦσασ κόρασ τῆ λεχοῖ ἀναβοείησσι, Βρίτον τουτέστιν ἀγαθόν". Βλ., τέλος, καὶ τὸ χαρακτῆρα τῆσ Φωσφόρου Αρτέμιδοσ που ἔχει ἡ λακωνικὴ Ἰσσωρία (Ντ. Πέππα-Δελμούζου, *AAA IV* (1973) 482- 90 καὶ ἰδίωσ 487-89).

25. Αφαία: Πausan. II 30.3.

26. Για τὴν εἰκονογραφικὴ συγγένεια τῆσ Ορθείασ (ὅπωσ καὶ τῆσ Αφαίασ) με τὴν Αθηνά βλ. τὶσ παραστάσεισ τῆσ Αρτέμιδοσ Ορθείασ με περικεφαλαία καὶ δόρυ S. Grunauer von Hoerschelmann, *Die Muenzpraegung der Lakedaimonier* (Berlin, 1978), σ. 14 καὶ πιν. 1, αρ. 2 (κοπῆ Κλεομένουσ Γ'), πιν. 28, αρ. 5-6 (κοπέσ Γαλληνοῦ). Πρβλ. E. Kunze, "Ein fruehes Palladion", *Olympiabericht VII* (1961), σ. 160 κ.ε. Για τὴν ἀνάλογη (ἐνοπλη) μορφὴ τῆσ Δίκτυννας βλ. τὴν ἀποδοδόμενη σε αὐτὴ παράσταση H. Beauchamp Walters, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum II* (London, 1869), σ. 309 καὶ *CA Br. Mus.* 6111, πιν. 18 (για τὶσ ἀντιρρῆσεισ του van Effenterre βλ. *LMC*, λήμμα Britomartis). Τὸ χαρακτῆρα τῆσ Δίκτυννας τῆσ Κυδωνίασ ὡσ κουροτρόφου πιστοποιεῖ ἤδη ἀπὸ του 3ο αἰ. π.Χ. (ἀνεξάρτητα με τὸ ἀν τούτο πρέπει να ἀποδοθεῖ σε φιλοδοξίεισ των Κυδώνων) ἡ σύνδεση τῆσ Δίκτυννας με τὸν Δία Κρητογενή· βλ. ἐπιγραφή τῆσ Λισσοῦ *IC II XVII.1* σε Κ. Γιαννουλίδου, *Πλάτων* 8 (1956), 78 καὶ 10 (1958), 105. Για τὸν ἀνάλογο χαρακτῆρα τῆσ Αφαίασ βλ. U. Sinn, "Der Kult der Aphaia auf Aegina", *Early Greek Cult Practice: Proceedings of the Fifth International Symposium of the Swedish Institute of Athens* (26-29 June 1986) (Stockholm, 1988), σσ. 149-59. Γενικά για τὸ χαρακτῆρα τῆσ κουροτρόφου που ἔχουν οἱ θεσπετεσ αὐτοῦ του κύκλου (σημ. 6) βλ. ἰδιάρτερα Willets ὁ.π., σ. 180, ὅπου γίνεται ἀναφορά στο ρόλο τῆσ θεάσ σπιν αγωγή των εφήβων, ὅπωσ σπιν περίπτωση τῆσ Ορθείασ Σπάρτησ, τῆσ Ἄγρασ Αθηνών, τῆσ Αλέασ Αρκαδίασ (Πaus. VIII 23.1). Για τὴ Δῆμητρα καὶ τὴν Κόρη ὡσ συννάουσ τῆσ Δίκτυννας σπιν Σπάρτη βλ. παραπάνω σημ. 7.

27. P. Vidal-Nacquet, *Le Chasseur noir: Formes de pensée et formes de société dans le monde grec* (Paris, 1981), σσ. 161 κ.ε.

28. Παρά τὶσ ἐπιμέρουσ μελέτεσ των W. Kendrick Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography: Part III* (Roads) (Univ. Of California, Class.Studies, τομ. 22, 1980), *Part IV* (Passes) (Univer. of California, Class. Studies, τομ. 28, 1982), Γ.Α. Πίκουλα, "Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτικὴ Χώρα ἀπὸ του 8ο π.Χ. ὡσ του 4ο αἰ. μ.Χ." (διδακτορικὴ διατριβή, Αθήνα, 1988), J. Christiem: "Les liaisons entre Sparte et son territoire", *Montagnes, fleuves, forêts dans l'histoire* (J. Fr. Bergier ed., Stuttgart, 1985), σσ. 18- 44, καὶ τῆσ ἰδίασ "Promenades en Laconie", *Dialogues d'histoire ancienne* (Paris, 1989), σσ. 75-105.

εγκατάλειψη στη συνέχεια των φρουρίων της Θυρεάτιδος, των Καρυών, του Οίου της Σκιριτίδος και του Αθηναίου της Βελμινάτιδος, η σπαρτιατική μεθόριος έχει πλέον μετατοπισθεί στα όρια της κοιλάδας του Ευρώτα, στη γραμμή Σελλασίας, "χάρακος" Πελλάνας και των φρουρίων του Ταΰγετου και του Πάρωννα.²⁹ Η δυσκολία κάτω από αυτές τις συνθήκες, της φύλαξης των φρουρίων της κορυφογραμμής του Πάρωννος στον Κοσμά και τον Αγ. Βασίλειο (Πολύβ. 5. 18-24 για την εισβολή του Φιλίππου Ε' και των Μεσσηνίων το 218 π.Χ.) οδήγησε έτσι στο διπλασιασμό της αμυντικής γραμμής με τη δημιουργία μιας σειράς μικρότερων οχυρών που είχαν ως σκοπό τον έλεγχο των οδών εισβολής της Λακωνικής κατά μήκος του Οινούντος και από τα περάσματα του Πάρωννος, αλλά και την προστασία της πολιτικής γης, για τη σύγχρονη άνθηση της οποίας οι φιλολογικές μαρτυρίες συμφωνούν με τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας της περιοχής.³⁰

84

Η κατηγορία των ιερών, στην οποία εντάσσεται και το ιερό της Δίκτυννας στους πρόποδες του Πάρωννα, είναι ήδη γνωστή. Την ύπαρξη δύο φρουρίων κατά μήκος του κυρίως δρόμου που συνδέει τη Σπάρτη με τη Γλυπία (φρουρίο Αγ. Βασιλείου), στο τμήμα μεταξύ Αφυσσού και Χρυσάφων, είχε ήδη επισημάνει ο Jochmus.³¹ Την τυπική εικόνα του οχυρού ιερού φαίνεται να δίνει η πρόσφατη ανασκαφή ενός τρίτου, αν δεν ταυτίζεται με ένα από τα δύο προηγούμενα. Σε τούτο οι ανασκαφείς αναγνώρισαν (AR 1989-90. 22-24) ένα ιερό του Διός Μεσσαπέως και μιας κουροτρόφου θεάς. Για την προτεινόμενη εδώ ερμηνεία συνηγορούν ωστόσο σοβαροί λόγοι: η στρατηγική καταρχάς θέση του ιερού, η αποκάλυψη ύστερα ενός δεύτερου –εκτός του ναού– κτιρίου, που αρχικά χαρακτηρίστηκε ως περίβολος, στη συνέχεια "εστιατόριον", το πιθανότερο όμως είναι ότι πρόκειται για ένα οχυρωματικό πύργο και κατάλυμα της φρουράς, λόγω της θέσεως (ακριβώς στη ΒΔ. γωνία του λόφου) και της στερεότερης κατασκευής: τέλος τα ευρήματα, τα οποία, με εξαίρεση τα πήλινα αναθήματα, περιλαμβάνουν σχεδόν αποκλειστικά όπλα (αιχμές βελών, ακοντίων και τουλάχιστον δύο ασπίδες).

Είναι γνωστή η σύνδεση του θεσμού της κρυπτείας με τη φύλαξη των εσχατιών της χώρας. Όπως και η αστυνόμευση των περιοίκων (Ξενοφ. *Ελλ.* Γ 3.8-9), τούτο ήταν έργο των νεωτάτων,³² μεταξύ των οποίων πρέπει ίσως να αναζητηθεί, λόγω του σπαρτιατικού του ονόματος, και ο αναθέτης της επιγραφής μας. Η μόνιμη όμως φρουρά των πολεμικών περιόδων, απετελείτο από νεοδαμώδεις και ξένους (μισθοφόρους). Ανάμεσα σε αυτούς ιδιαίτερα σημαντική θέση πρέπει να είχαν οι κρήτες τοξότες. Οι πολεμιστές αυτοί, ειδικό στο χειρισμό του τόξου, ήταν φυσικό να αποκτήσουν σημαντικό ρόλο ιδιαίτερα στη φύλαξη των συνοριακών φρουρίων κατά την μακρά και ταραγμένη περίοδο της αντιπαράθεσης στη Μακεδονία και

29. Βλ. Πλουταρχ. *Αγίς* VIII: "τῆς δὲ γῆς ἀναδασθείσης τὴν μὲν ἀπὸ τοῦ κατὰ Πελλήνην χαράδρου πρὸς τὸ Ταῦγετον καὶ Μαλέαν καὶ Σελλασίαν".

30. Την επιδρομή του Επαμεινώνδα (για τις καταστροφές των πλουσίων οικιών των σπαρτιατών στην περιοχή δυτικά του Ευρώτα βλ. Ξενοφ. *Ελλ.* VI 5.27) διαδέχεται κατά τη διάρκεια του 3ου και του 2ου αι. π.Χ. ατέλειωτη σειρά εισβολών. Ιδιαίτερα καταστροφικές ήταν αυτές του Πύρρου (Πλουταρχ. *Πυρρ.* XXX: μετά την αποτυχία της επιθέσεως κατά της Σπάρτης "τὴν χώραν ἐπόρθη διανοοῦμενος αὐτόθι διαχειμῶσαι"), η επιδρομή των Αιτωλῶν το 240 ἢ 239 π.Χ. (Πολύβ. IV 34.9) και εκείνη του Φιλίππου Ε' το 218 π.Χ. (Πολύβ. V 18- 24)

31. Βλ. J.J.E. Hondius-M.A. Hondius von Haeften, "Laconia II: Notes on Topography", *BSA* XXIV (1919-21) 145-Boelte, "Sparta" *RE* III A, στ.1320.

32. Ξενοφ. *Ελλ.* VI 5.24 και 31: Οἶον Σκιριτίδος, Φοιβαίων.

στο κοινό των Αχαιών από τον 4ο αι. και έως το 2ο αι. π.Χ.³³ Οι κρήτες τοξότες ήταν ανέκαθεν γνωστοί στη Σπάρτη. Η παρουσία τους μαρτυρείται ήδη από τον 2ο μεσοσηνακό πόλεμο,³⁴ όμως ιδιαίτερα πολυάριθμη (ο αριθμός τους φθάνει συχνά τους 2.000 άνδρες) και συνεχής υπήρξε αυτή από την εποχή του Αρέως (Πλουτ. *Πυρρ.* 29. 4-6) έως εκείνη του Νάβιου (Τ. Λιβ. XXXII 40. 4-5, XXXIII 3. 10, 14.4, XXXIV 27.2). Η ανάγκη εξασφάλισης της κρητικής πηγής στρατολογίας αποτέλεσε κύρια μέριμνα της σπαρτιατικής πολιτικής. Τούτο αποδεικνύει τόσο η ανάμειξη του Αρέως στους εσωτερικούς πολέμους της Κρήτης όσο και οι κρητικές κτήσεις του Νάβιου.³⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εν προκειμένω το σωζόμενο στο Μουσείο της Σπάρτης επιτύμβιο επίγραμμα (*IG V 1.723*) για ένα κρήτα μισθοφόρο (πιθανώς "ηγεμόνα" των μισθοφόρων, αν κρίνουμε από την μνημειώδη για τα λακωνικά μέτρα χαρακτήρα του επιτύμβιου) που φονεύθηκε το 264 π.Χ. στη μάχη της Κορίνθου και που, όπως αποδείχθηκε τελευταία,³⁶ προερχόταν από το κοινό των Ορειών, του οποίου η Δίκτυννα αποτελεί την κύρια θεότητα.³⁷

85

Οι στενοί δεσμοί με την Κρήτη και η συνεχής επί σειρά δεκαετιών παρουσία ενός αρκετά μεγάλου αριθμού κρητών συνέβαλε σίγουρα στην αναγέννηση της γνωστής ήδη στο λακωνικό χώρο λατρείας της Δίκτυννας. Δεν αποκλείεται συνεπώς να ήταν η προσωρινή εγκατάσταση μιας κρητικής φρουράς που έδωσε την αφορμή για το ανάθημα στη Δίκτυννα στο αγροτικό ιερό της Αρτέμιδος, προστάτιδας των ορίων της κόμης των Κυνοσουρέων. Τη φυσική εικόνα ενός

33. Η ανάθεση της φύλαξης των φρουριών σε σώματα τοξοτών είναι πρακτική γνωστή ήδη από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο (Θουκυδ. II 13.6-8 και A.W. Gomme, *A Historical Commentary to Thucydides*, vol. II (Oxford, 1956), σσ.34-42. Για τους Κρήτες ως τοξότες και τη σχέση με τη Δίκτυννα πρβλ. Αριστοφ. *Βάτρ.*, στ. 1355 κε.: "Ἄλλ' ὦ Κρήτες, Ἴδας τέκνα, τὰ/τόξα <τε> λαβόντες ἐπαμύνατε, τὰ / κῶλα τ' ἀμπάλλετε κυκλοῦμενοι τὴν οἰκίαν. / Ἄμα δὲ Δίκτυννα παῖς, Ἄρτεμις καλά. / τὰς κυνίσκας ἔχουσι' ἐλθέτω διὰ δόμων πανταχῆ". Οι κρήτες μισθοφόροι της ελληνιστικής περιόδου είναι σχεδόν αποκλειστικά τοξότες βλ. Launey, ὁ.π. (σημ. 38), σ. 283. Η παράδοση του όπλου που τους ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους Έλληνες (Παυσαν. I 23.4: "Ἕλλησι ὅτι μὴ Κρησὶν οὐκ ἐπιχώριον ὄν τοξεύειν") ανάγεται στη μυωική εποχή. Για την Αρτέμιδα του Καλλιμάχου το τόξο είναι "κυδώνιον" (Καλλιμ. Ἰγμ. εἰς Ἄρτεμιν, στ. 81: "Κύκλωπες, κῆμοί τι Κυδώνιον εἰ δ' ἄγε τόξον".

34. Παυσαν. IV 19.4, 20.8, *IG V 1.252*. Σύγχρονες είναι οι παραστάσεις τοξοτών στα μολύβδινα αφιερώματα στην Ορθεία, καθώς και στον πιθαμοφρέα του θεάτρου της Σπάρτης, *BSA XII* (1905-6, πιν. IX).

35. Πλουταρχ. *Πυρρ.* XXVII 1-2: "ὃ τε Ἄρευσ οὐκ ἐτύγχανε παρών, ἀλλ' ἐν Κρήτη Γορτυνίοις πολεμούμενος βοηθεῖν... Γενομένης δὲ νυκτὸς οἱ Λακεδαμόνιοι πρῶτον μὲν ἐβουλεύσαντο τὰς γυναῖκας εἰς Κρήτην ἀποστέλλειν". Πρβλ. το ψήφισμα του Χρεμωνίδη, *SIG³ 434-5*, στ. 25-26: "καὶ Κρηταέων ὅσοι εἰσιν ἐν τει συμ[μ] / ἀχί[α] τε] ἰ Λακεδαμονίων καὶ Ἀρέως", καθώς και H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* (Paris, 1968), σ.248. Για τον Νάβι βλ. Τ.Λιβ. XXXIV 35.9: "in Creta insula nequam urbe, haberet, quas habuisset redderet Romanis".

36. Εμμ. Μικρογιαννάκης, "Ορειοί της Κρήτης στη Λακωνία (Συμβολή στη Λακωνική Επιγραφική)", *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών* (Μολαίοι 5-7 Ιουνίου 1982) (Αθήναι, 1983), σσ. 268-72.

37. *IC II XVII I* Λισσός (συμμαχία Ορειών με Μάγα Κυθηναϊκής, 278-250 π.Χ.): "... καὶ στάλαν γράψαντες ἀναθέμεν ἐς τὸ Δικτυνιαῖον ἐλ Λισσῶι τὸν αὐτὸν φίλον κῆχθρόν ἔξεν... Ὀρκος ὁμνύω τὰν Δίκτυνναν καὶ τὸς ὁμοτεμενέας τὰς Δικτύννας καὶ τὸς ἐμ Ποικιλασίωι θεὸς καὶ τὸν Δία τὸν Κρηταγενῆ καὶ θεοὺς πάντας, ...". Το κοινό των Ορειών έχει ως ἕδρα του το ιερό της Δίκτυννας στη Λισσό, όπου και ανατίθεται η επιγραφή με τη συμμαχία. Οι θεοί που λατρεύονται στη Λισσό είναι, εκτός από τη Δίκτυννα, οι Διόσκουροι (παραστάσεις σε νομίσματα) και πιθανόν η Κυβέλη (ανάγλυφο).

από τα μέλη της αποδίδει ενδεχομένως ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα του ιερού του Μεσσαπέως Διός, ο σφραγιδόλιθος (AR 1989–90, εικ.17) με την παράσταση ενός σγουρομάλλη τοξότη.

86

Ανάλογη πιθανότατα υπήρξε η επίδραση του κρητικού στοιχείου σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο.³⁸ Η υπόθεση παρέχει μια θεμιτή, και εν πάση περιπτώσει πιο λογική από τη σύνδεση με τον κρητικό χαρακτήρα της θεάς, εξήγηση για την αιφνίδια από το τέλος του 4ου αι. και έως το τέλος της ελληνιστικής εποχής αναγέννηση της λατρείας της Δίκτυνας, την οποία τεκμηριώνουν τα αναθήματα, τα ιερά και οι εορτές της θεάς σε τόσο απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές όπως η Λακωνία, η Φωκίδα, η Δήλος, η Αστυπάλαια, η Κομμαγινή, η Αθήνα και η Μασσαλία. Η ίδια υπόθεση εξηγεί και την εν συνεχεία σύνδεση της με την Ίσιδα,³⁹ αλλά και την εμμονή στο κρητικό όνομα και στις παραδόσεις για την κρητική καταγωγή της θεάς Δίκτυνας.⁴⁰

38. Βλ. M. Launey, *Recherches sur les Armées hellénistiques* (Paris, 1949-50), τομ.Ι, σσ. 248-86 και κατάλογος σ.1152. Σ. Σπυριδάκης, *Κρητολογία* 12-13 (1981) 49–83. Η παρουσία κρητών μισθοφόρων μαρτυρείται από τους καταλόγους των φρουρών στην Ερμόνη (M.Guarducci, *Historia* IX [1935] 69) που χρονολογείται πιθανόν το 273 π.Χ. και στην Λίβια στη φρουρά του Αττάλου στον πρώτο μακεδ. πόλεμο· βλ. L. Robert, *Feuilles de Delphes* II, σ. 224, στ.13· πρβλ. Launey, ό.π. (σημ. 38), σ. 255.

39. *P. Oxyr.* II 1380. 82.

40. Η σύνδεση με τη Κρήτη τονίζεται σε όλα τα κείμενα που προαναφέρθηκαν (Ευριπ. *Κρήτ.* (= Αριστοφ. *Βάτρ.*), Ευριπ. *Ιππόλ.* Για την Αγίνα βλ. Πausan. II 30.3 και *IG* IV 1582 (ανάθημα στην Αφα= Αφαία, από το ιερό της Αφαίας Αθηνάς). Πρβλ. και Ε. Μικρογιαννάκης, "Η τύχη των υπό των Αθηναίων εξοικισθέντων Αιγινήτων", *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνον 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), Α' τόμος (Αθήνα, 1973), σσ. 195-98. Για την αιγινήτικη παράδοση στη Φωκίδα βλ. Πausan. X 1.1: ο οικιστής Φώκος γιός του Διακού. Για τους Δελφούς βλ. Πλουταρχ. *Ηθικά* 984 Β:" Ἀρτέμιδος γε Δικτύνης, Δελφινίου δὲ Ἀπόλλωνος ἱερά και βωμοὶ παρὰ πολλοῖς Ἑλλήνων ἔστι" (σ' αυτή την κατηγορία ανήκει πιθανώς και το αφιέρωμα του Αντιόχου της Κομμαγινης, ό.π. (σημ. 6). Από τα Άπτερα προέρχεται ο κατασκευαστής του δεύτερου ναού του Απόλλωνος (Πausan. X 5.10). Στους Δελφούς πιθανόν να οφείλεται η εξάπλωση της λατρείας προς τα δυτικά, στην Καλυδόνια και Κεφαλληνία (*SIG*³ 438) παρά την πληροφορία για την αργεΐτικη προέλευση.

Ηδη η παρουσία της στη Δήλο και την Αστυπάλαια, καθώς και η ταύτιση της με την Ίσιδα, δείχνουν τη σύνδεση με την αιγυπτιακή κυριαρχία στο Αιγαίο, η οποία σε μεγάλο βαθμό είχε στηριχθεί σε κρήτες μισθοφόρους. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση τα στοιχεία που διαθέτουμε επιτρέπουν την απόπειρα για την επαλήθευση της υπόθεσης σε ένα άλλο ιερό, αυτό της φωκιικής Αμβρώσου. Η λατρεία της Δίκτυννας πρέπει να ήταν και εκεί γνωστή από παλιά.⁴¹ Η ακμή ωστόσο του ιερού, όπως τουλάχιστον συμπεραίνεται από την περιγραφή του Πausανία, ιδιαίτερα από την αναφορά στα αρχαϊστικά ("αιγυπτιακής τέχνης") αγάλματα σε μαύρο μάρμαρο, δεν μπορεί να είναι παλαιότερη από την ελληνιστική περίοδο, συμπίπτει δηλαδή και εδώ με τη μαζική εμφάνιση μισθοφόρων στη Φωκίδα στην τελευταία περίοδο της ελληνικής αντίστασης στο Φίλιππο Β' (346-338 π.Χ.). Είναι αλήθεια ότι οι πηγές (εν προκειμένω ο Διόδωρος), ενώ αναφέρουν τη συμμετοχή των Αθηναίων και των Πελοποννησίων, ιδιαίτερα των Σπαρτιατών (Διόδωρ. XVI 59, 510), δεν δίνουν περισσότερες λεπτομέρειες για τη σύνθεση του μισθοφορικού στρατού του Φαλαίκου. Η εμπλοκή του τελευταίου αυτού μετά από στρατιωτική ανταρσία, στις συγκρούσεις ανάμεσα στις κρητικές πόλεις, θα μπορούσε να αποδοθεί στην πίεση των κρητών, που πρέπει να ήταν πολυάριθμοι ανάμεσα στους μισθοφόρους του. Το ίδιο ισχύει αντίστοιχα και για την απόδοση του θανάτου του (παρόλο που αυτό φαίνεται να εντάσσεται στο γενικό σχήμα της θείας δίκης που τιμωρεί με τη σειρά τους διαδοχικούς στρατηγούς του Ιερού πολέμου) στην οργή κάποιας μη κατονομαζομένης από το Διόδωρο θεότητας της Κυδωνίας, ένα θαύμα που πιθανότατα είχε ως σκοπό την απαλλαγή της κρητικής θεότητας από την έμμεση ευθύνη για την ιεροσυλία στο Δελφικό ιερό που εβάρυνε όλους τους μισθοφόρους των Φωκέων.⁴² Το φωκικό ιερό της Δίκτυννας θα οχυρώθηκε συγχρόνως με την πόλη της Αμβρώσου το 338 π.Χ. Η εν συνέχεια –κατά την ελληνιστική περίοδο– σημαντική, ανεξάρτητη από την κατεστραμμένη Άμβρωσο ακμή του⁴³ οφείλεται στην πιθανότατη ανανέωση της κρητικής παρουσίας, μία παρουσία αλληλένδετη με τη στρατηγική σημασία για τον έλεγχο του κόλπου της Αντίκυρας.⁴⁴

Δεν πρέπει να ξενίζει η προτεινόμενη σύνδεση της αναγέννησης των ιερών της Δίκτυννας με την εξάπλωση της κρητικής μισθοφορίας. Η ίδρυση από τον Ξενοφώντα στο κτήμα του στον Σμιλλούντα ενός ιερού της Εφεσίας Αρτέμιδος σε εκπλήρωση της ευχής που είχαν κάνει οι Μύριοι στον Κερασσούντα αποτελεί ένα πρώιμο παράδειγμα για το ρόλο των στρατιωτών στη

41. Για τις αρχαίες σχέσεις της Φωκίδος με την Αίγινα και των Δελφών με την Κρήτη βλ. την προηγούμενη σημείωση.

42. Βλ. Διόδωρ. XVI 62-63. Αν και ο μεγάλος αριθμός κρητών μισθοφόρων μαρτυρείται για την περίοδο 280-150 π.Χ. (στο στρατό του Αλεξάνδρου στην Θήβα και στην Μ. Ασία αναφέρονται μόνο μερικές εκατοντάδες κρητών τοξοτών· βλ. Launey, ό.π. (σημ. 38), σ. 248), οι Κρήτες τοξότες αποτέλεσαν από ενωρίς βασικό στοιχείο όλων των μισθοφορικών στρατών βλ., π.χ., Ξενοφ. Κύρ. Αν. Α II.9, Β III.7,15, Δ II.28, VIII.27, Ε II.29)

43. Πausan. X 36.2: "Ἔστι δὲ ἀγορὰ Ἀμβρωσεῦσι οὐ μεγάλη, καὶ ἀνδριάντων ἐν αὐτῇ λίθου πεποιημένων κατεάγασιν οἱ πολλοί". Τελείως διαφορετική είναι η κατάσταση του ιερού της Δίκτυννας: "Δικτυννιαίας ἐπίκλησιν ἱερόν ἐστιν Ἀρτέμιδος, ταύτην οἱ Ἀμβρωσεῖς ἄγουσι μάλιστα ἐν τιμῇ. τῷ δὲ ἀγάλματι ἐργασία τέ ἐστιν Αἰγυπτιαία καὶ μέλανος λίθου πεποιῆται".

44. Η στρατηγική σημασία της θέσεως τονίζεται ιδιαίτερα με αφορμή τα γεγονότα του Β' μακεδονικού πολέμου: βλ. Τ.Λίβ. XXXII 18 (198 π.Χ.), όπου υπογραμμίζεται η σημασία του λιμανιού της Αντίκυρας για τον ανεφοδιασμό, τη διαχείριση του στρατού και για τον έλεγχο του Κορινθιακού κλπ., και Τ.Λίβ. XXXII 39 και 40 (97 π.Χ.), όπου η Αντίκυρα χρησιμεύει ως προγεφύρωμα του Φλαμινίου και των κρητών μισθοφόρων του.

διάδοση ορισμένων (πολεμικών) λατρειών,⁴⁵ ανάμεσα στις οποίες σημαντική υπήρξε ανέκαθεν (ας μη λησμονείται ότι με την επίκληση της Αγροτέρας ή της Ηγεμόνης απετέλεσε αυτή την πολεμική θεά των Λακεδαιμονίων) η θέση της Αρτέμιδος ως Σωτείρας και Νικηφόρου. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ως προς τη θέση που αναπτύχθηκε προηγουμένως, είναι η μνεία ως προστάτου των οχυρώσεων της Αρτέμιδος Φωσφόρου,⁴⁶ μιας θεάς της οποίας έχει ήδη επισημανθεί η συγγένεια με τη λακωνική Ισσωρία - Δίκτυνα.⁴⁷

45. Ξενοφ. *Κύρ. Αν.* Ε Π.4-13, Διογ. Λαερτ. ΙΙ 6.51-52, Παυσαν. V 6.5-6, Στραβ. VIII 7.5 (387)· πρβλ. Launey, ό.π. (σημ. 38), σ. 875 κε.

46. Launey, ό.π. (σημ.38), σ. 912.

47. Η Αρτεμις (όπως και η Εκάτη στην Κω) λατρευόταν ως Σώτειρα (είτε ως μία από τις παρέδρους του Διός Σωτείρος ή και μόνη όπως στη Θίβη) και ως Νικηφόρος. Είναι γνωστή επίσης η συμμετοχή των αθηναίων εφήβων στην πομπή της Αρτέμιδος Αγροτέρας. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Launey, ό.π. (σημ. 38), σσ. 875 κε. Για τη μορφή της Φωσφόρου που έχει η Αρτεμις Ισσωρία βλ. παραπάνω (σημ. 24). Για την Εκάτη Επιπυργιδια των Αθηνών (και τη σχέση της με την Αίγινα) βλ. Mark D. Fullerton, "The Location and Archaism of the Hekate Epiryrgidia", *AA* 1986, 669.